

Сергій Гонтарук

ІНВЕНТАР ВОЛОДІНЬ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО 1615 РОКУ ЯК ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Стаття присвячена дослідженню «Інвентаря подільських маєтностей Я. Острозького» 1615 р., а саме визначається його інформаційний потенціал для історико-демографічних досліджень. Проаналізовано можливість використання інформації джерела для визначення кількості, соціальної та національної структури населення південно-східної Волині.

Ключові слова: Південно-Східна Волинь, джерела описово-статистичного характеру, інвентар, кн. Я. Острозький, маєтності.

Сергей Гонтарук. Инвентарь владений Януша Острожского 1615 года как историко-демографический источник

Статья посвящена исследованию «Инвентаря подольских имений Я. Острожского» 1615 г., а именно определяется его информационный потенциал для историко-демографических исследований. Проанализирована возможность использования информации источника для определения количества, социальной и национальной структуры населения юго-восточной Волини.

Ключевые слова: Юго-Восточная Волинь, источники описательно-статистического характера, инвентарь, кн. Я. Острожский, владения.

Sergii Gontaruk. The inventory of estates of Yanush Ostrozkyi, 1615 as historical and demographic source

The article researches «The inventory of Podil's estates of Yanush Ostrozkyi» 1615 particularly determines its informational potential for historical and demographic researchers. The possibility of using information from this source for determination of number, social and national structure of population of South-East Volyn is analyzed.

Key words: South-East Volyn, descriptive and statistical sources, inventory, prince Y. Ostrozkyi, estates.

В українській історіографії малодослідженими залишаються питання історичної демографії, особливо так званої достатистичної доби, тобто, до XVIII ст., що можна пояснити як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. Однією з найбільших проблем залишається питання джерельного забезпечення, адже джерел, що несуть в собі демографічну інформацію статистичного характеру є не так багато. Не виключенням в цьому випадку залишається територія Волині пер. пол. XVII ст.

Оскільки більшість поселень регіону знаходилась у приватній власності, одними з головних джерел вивчення їх історії та розвитку є джерела, які утворились внаслідок функціонування приватної господарської документації, а саме такий вид описово-статистичних джерел, як інвентарі. Інвентарі склалися при житті або по смерті власника на користь одного або декількох спадкоємців з вказівкою на все рухоме і нерухоме майно, а також з метою опису і перевірки реального стану володінь [4, с. 7]. Спочатку вони не мали якогось чітко розробленого формуляра і містили багато відомостей в залежності від їхнього цільового призначення [2, с. 43]. Дослідженнями даного виду джерел займалися ряд дослідників, які наголошували на високій вірогідності та репрезентативності даного виду джерел [4, с. 7; 5, с. 5; 12, с. 90; 13, с. 21-22, с. 41-42].

Унікальним джерелом для вивчення історії населення південно-східної Волині є інвентар 1615 р. «подільських» володінь князя Януша Острозького. Значно посилюється його цінність часом його створення – 1615 р., адже територія південно-східної Волині часто зазнавала татарських нападів, а останній спустошливий напад відбувся на цій території в другій половині 90-х рр. (1593, 1595, 1597 рр.), тобто час складання інвентаря – 1615 р. є підсумком майже двадцятирічного спокою в регіоні. Метою складання інвентаря була перевірка стану південно-волинських маєтностей Януша Острозького, їх військового та соціально-економічного потенціалу.

Інвентар «подільських» маєтностей Я. Острозького є великим за обсягом документом, сформованим у книгу; при цьому в ньому наявні порожні та пропущені аркуші. Послідовність описання «подільських» волостей така: Шульжинська (арк. 1-14), Костянтинівська (арк. 15-53), Красилівська (арк. 54-68) та Базилійська (арк. 69-106) [10, с. 17; 16, с. 97-250]. Найвірогідніше укладачами інвентаря були кілька осіб, а сам документ являє собою суму окремих описів. Доказом цього твердження можуть служити дати опису маєтків, зокрема Шульжинська і Красилівська волості були описані відповідно 26 та 21 березня 1615 р., адже не могла одна особа за такий короткий термін виконати такий значний обсяг робіт з описання маєтностей. Зараз цей документ зберігається в Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника

НАН України у місті Львові. Інвентар дійшов до нашого часу в своєму повному варіанті. У 2009 р. джерело було опубліковано, а його упорядниками виступили В. Атаманенко та І. Рибачок [15; 16, с. 97-250]. Завданням статті є розгляд значення інформації інвентаря для вивчення проблем історичної демографії Волині початку XVII ст.

Інвентар містить цінні відомості про 136 поселень Волині, у тому числі 5 міст і 131 сіл [16, с. 97-250]. В ньому подається опис сільських поселень, селянських господарств, фільварків, повинностей підданих, що відкриває широкі можливості для соціально-економічних досліджень. Зокрема, інвентар містить великий потенціал для історико-демографічних досліджень. Тож розглянемо інвентар з точки зору демографічної інформації, що міститься у ньому.

Інвентар дає можливість уточнити кількість сільських поселень, які не згадуються в інших джерелах. Поборовий реєстр 1583 р. фіксує лише 73 села, що пов'язано як із звільненням маєтків Острозьких від побору через спустошеність [18, с. 79-149], так і загальною тенденцією скарбових документів до применшення кількості податкових одиниць [1, с. 20]. Найбільшу кількість сільських поселень у даному регіоні фіксує дільчий акт 1603 р. – 148 [1, с. 20]; інвентар вказує на 136 [16, с. 97-250], а тариф 1629 – 121 населений пункт [5, с. 30-114; 1, с. 20]. Найбільший показник спостерігаємо у дільчому акті, що певно пов'язано з намаганням якнайточнішої фіксації поселень, через що у джерелі присутні незаселені села та урочища [1, с. 20]. Тому дані 1615 р. можна вважати найбільш близькими до реального стану речей, особливо враховуючи період 20-літнього спокою на Волині.

Із зникнення окремих населених пунктів тривав процес виникнення нових сіл. На доволі високий рівень відновлення людського потенціалу південноволинських областей вказує невелика кількість пусток у 1615 р. Так, по Шульжинській волості їх 6, по Константинівській – 62, по Красилівській – 6, по Базилійській – 11. Це становить відповідно 1,5 %, 4%, 0,8 %, 1,2% при середньому показнику 2,5 % (дані стосуються лише сільських поселень) [1, с. 18; 16, с. 97-250].

Інвентар 1615 р. визначає кількість підданих з вказівкою їх прізвищ, на основі чого може визначити їхню загальну кількість. Так, за інвентарем Януша Острозького 1615 р. жодне із 136 сіл не було переведено на волочну помір, а залишалось на дворищній системі господарства [16, с. 97-250]. Як правило, на дворищі «сиділа» велика патріархальна родина, за виразом О.Єфименко, – «рід-плем'я» [7, с. 2; 8, с. 335; 11, с. 382-383; 14, с. 315]. За визначенням дослідників «дворище» являло собою певну земельну господарську одиницю – сукупність земель, які обіймали садибу, орні землі, городи, сіножаті, вигони та угіддя, розміри яких залежали лише від робочих сил кожного окремого селянського господарства: чим більше було робочих рук, тим більше землі можна було освоїти [8, с. 223]. Більшість дослідників пов'язували зникнення дворищної системи господарювання запровадженням волочної поміри, але, як бачимо, такий тип господарювання продовжував існувати. Тут слід погодитись з думкою І. Ворончук, яка стверджує, що реформа могла принести зиск лише дрібній шляхті, адже давала змогу вивільнити частину землі для заведення власних аграрних господарств – фільварків. Перед магнатськими родами, а зокрема і Острозькими, така проблема не стояла, адже в їх володіннях було більше землі, ніж власники могли загосподарити, а найбільш актуальним для них завжди залишалось питання пошуку робочої сили, тобто нових поселенців [8, с. 223].

Ревізорі фіксували у документі лише голів домогосподарств, що утруднює підрахунок населення і є можливим лише при застосуванні певного коефіцієнту. Так, у Шульжинській волості було 95 тяглих, 160 новоосілих («powіky» або «wollaniky»), а також 66 домогосподарств служебного прошарку (гайдуки, бояри, служки, побережники, мельники і т.д.), до цієї кількості слід додати – 67 підсусідських та 10 городницьких родин [16, с. 97-117]. У Константинівській волості було 507 тяглих селян, 13 півдворищних, 218 новоосілих, 161 особа службових категорій населення, а також 431 підсусідок і 99 огородників та 2 коморники [16, с. 117-183]. У Красилівській волості маємо – 135 тяглих, 128 – новоосілих і 12 служебних господарств, а також 75 підсусідків та 8 огородників [16, с. 184-202]. У Базилійській волості маємо 338 тяглих домогосподарств (дворищних), 133 півдворищних та 28 на третирах дворища, а також 35 новоосілих та 86 «служебників», а також 266 підсусідків та 21 огородник [16, с. 203-250]. Загалом в усіх «подільських» володіннях князя Януша Острозького – було 1075 тяглих господарств, 146 півдворищних, 28 господарств, що посідали третину дворища, 541 на волях, 325 – різних категорій служебного населення, а також 839 підсусідків, 137 огородників та 3 коморника. Тобто, заможних селянських домогосподарств, які проживали у власних будинках можна визначити цифрою 1790 (тут враховано лише тяглі і новоосілі господарства), а на кожні 2,5 домогосподарства припадала ще одна підсусідська родина. З усіх селянських господарств приблизно 33 % було новоосілих, що може вказувати на активність Острозьких у загосподаренні даного регіону.

На основі інвентаря можемо визначити структуру служебної людності, тобто тих категорій сільського населення, які були звільнені від повинностей за виконання певної служби, це зокрема 25 гайдуків, 40 побережників, 8 соцьких, 54 боярина, 28 чемерисів, 2 стрільців, 20 «барв'яних» татар, 9 отаманів, 7 пасічників, 133 служки, 15 мельників та ін. Інвентар фіксує 18 православних священнослужителів

і лише одного дяка, а також одного мусульманського священика, що проживав у с. Стариках, де вже будувалась мечеть [16, с. 97-250].

Також цінність цього джерела полягає в тому, що на відміну від податкових джерел, де в багатьох випадках пососори не згадувались, тут маємо вказівку на цю категорію населення. У посесії шляхти перебували 6 із 16 маєтків Шульжинської волості, 46 із 49 Костянтинівської, 12 з 16 Красилівської, 27 із 38 Базилійської волості [1, с. 18; 16, с. 97-250]. Таким чином, більш як 91 із 139 чи трохи більше 65 % – належала клієнтам Острозького. Інвентар перераховує 65 шляхтичів-власників, тобто можемо говорити про 65 шляхетських родин (це без рахунку тих, що мали двори у містах) [16, с. 97-250], що становило приблизно 3 % від загальної кількості населення.

Містить інвентар і відомості про населення міст та містечок. Першим описано містечко Шульжин. Тут населення подано за категоріями. Зокрема, ревізори зафіксували: 35 тяглих підданих, 50 осілих на волях та 15 підсусідків, а також 2 стадників, 2 мельників, 5 служок дворних, 3 рибалок, 2 пасічників, війта та 2 соцьких [16, с. 99-102]. З цього переліку видно, що основним заняттям міщан було сільське господарство, а саме містечко слід скоріш вважати великим селищем.

Другим у інвентарі описано м. Костянтинів. Воно було одним з найбільших міст південно-східної Волині. За інвентарем 1615 р. у Костянтиніві було 14 вулиць. В Костянтиніві інвентар налічує 409 міщан, 70 підсусідків, 50 парканників і 20 гайдуків [16, с. 122-132; 17, с. 41]. В місті було 67 порожніх будинків, частина яких погоріла [16, с. 122-132; 17, с. 41]. Інвентар також містить відомості про соціальну структуру. Так, станом на 1615 р. в місті проживало 27 сімей шляхти [16, с. 122-132; 17, с. 41], що становило майже 3,9% від усіх мешканців. Зустрічаємо різні категорії ремісників – ковалів 10, броварів 8, колачників 4, римарів 3, ткачів 3, слюсарів 2, різників 2, пушкарів 2, кравців 2, порохівник 1, аптекар 1, лікар 1 та ін. [16, с. 122-132; 17, с. 41]. Також документ фіксує 9 побережників, 3 священиків, 1 писаря. Документ перелічує чимало слуг – 13 ремісничих [16, с. 122-132; 17, с. 41], а також слуги були у шляхетських родинах і при замку.

Інформація в джерелі дає можливість прослідкувати національний склад населення міст. Крім українців у Костянтиніві проживали такі етнічні групи, як євреї, поляки, литовці та ін. Так, серед вулиць Костянтиніві згадується Єврейська (Zydowska) вулиця, на якій було 48 будинків, але євреї проживали і на інших вулицях. Загалом кількість єврейських родин можемо визначити цифрою 29 [16, с. 122-132; 17, с. 41], що становило близько 11 % від загальної кількості населення.

У Костянтинівській волості розташовувалося ще одне невеличке містечко – Кузьмин, що було колись центром однойменної волості. У XV ст. Кузьмин дійсно був значним населеним пунктом і відігравав значну роль у захисті південно-східної Волині від татарських нападів. Однак після того, як у 1497 р. Костянтин Іванович Острозький отримав у володіння Красилів з рядом навколишніх сіл, розпочинається піднесення Красилюва, який перебирає на себе функції адміністративного центру Кузьминської волості [3, с. 21]. З того часу Кузьмин починає занепадати, а з заснуванням і розбудовою Костянтиніві, Кузьмин остаточно втрачає ті позиції, які він мав на початку XVI ст.

У інвентарі Кузьмин фігурує як «miasteczko». В джерелі перераховано зовсім невелику кількість населення, яка фіксується за категоріями. Так, в містечку налічувалося 12 тяглих, 28 підсусідків, 20 городників, 13 новоприбулих, 7 ремісників, 3 гайдуків [16, с. 150-151], а сума всієї осади Кузьмина становила 100 підданих [16, с. 151; 17, с. 43]. З цього переліку зрозуміло, що основним заняттям населення містечка було землеробство. За соціально-економічними показниками його слід віднести до поселення сільського типу.

Наступним в інвентарі «подільських» володінь Януша Острозького 1615 р. описане місто Красилів. Населення міста подається не по вулицях, а за категоріями. Інвентар називає 160 міщанських димів [16, с. 186-188]. Також в документі перелічуються красилівські підсусідки, котрих в місті налічувалося 31 [16, с. 187-188; 17, с. 42], «каліки», котрих зафіксовано 9 [16, с. 188; 17, с. 42], новоприбулі – 8 [16, с. 188; 17, с. 42], чемериси – 12 [16, с. 188; 17, с. 42], гайдуки – 20 [16, с. 189; 17, с. 42], служки ремісників – 24 [16, с. 189; 17, с. 42]. В Красилюві ревізори зафіксували 10 шляхетських будинків [16, с. 189; 17, с. 42], що становило майже 3,6 % від загальної кількості населення. Інвентар згадує в Красилюві наступні категорії ремісників – кравці, ковалі, шевці, кушніри, боднарі, римарі, крамарі, шабельники та ін. Очевидно, в місті існувала десятково-сотенна система, оскільки згадується 13 десятників [16, с. 186-190; 17, с. 42].

Останнім в інвентарі описано місто Базалію. Його опис було здійснено 26 березня 1615 р. [16, с. 203]. Тут перелічено 11 вулиць [16, с. 206-214; 17, с. 42]. В Базалії на 1615 р. нараховувалося близько 475 будинків [16, с. 214; 17, с. 42]. Окремо інвентар 1615 р. маєтностей Януша Острозького перелічує шляхетські родини, яких в місті проживало 13 [16, с. 212; 17, с. 42], що становило близько 2,7 % від загальної кількості населення. При переліку мешканців в документі подаються розміри земельних наділів, якими володіли жителі Базалії. Залежно від розміру земельного наділу міщан Базалії можна поділити на декілька категорій: 1) ті, хто володіють пів ланом – 155 чоловік; 2) ті, хто володіють ланом – 78

чоловік; 3) ті, хто мають до півтора лани землі – 7 чоловік; 4) ті, хто володіють 2 ланами – 5 чоловік; 5) ті, хто володіють до 3 ланів – 3 особи; 6) ті, хто володіє 4 ланами – 1 особа [16, с. 206-215; 17, с. 42-43]. З джерела можемо також почерпнути відомості про професійну структуру населення міста. Зокрема, в інвентарі перелічено міську верхівку – 2 бурмистри, лентвійт. У Базалії згадано такі категорії ремісників: ковалів 7, ткачів 4, пекарів 4, різників 2, теслів 2, крамарів 2, ключників 2, колісник 1, боднар 1, стадник 1, риболови 2, солодовник 1, пивовар 1 [15, с. 206-215; 17, с. 43]. Окремо в інвентарі зафіксовано 15 гайдуків. Коморників нараховувалось в місті 148 чоловік [16, с. 213; 17, с. 43], що становило значну частку від загальної кількості населення міста. До найбідніших страт населення міста можна віднести слуг, яких тут згадано 10 чоловік та парканників – 49 [16, с. 212-213; 17, с. 43]. На основі прізвищ можемо встановити етнічний склад міста. Судячи з прізвищ найчисельнішими тут були українці, менше було поляків, а також інвентар фіксує 13 єврейських родин [16, с. 203-213; 17, с. 42].

Більшість дослідників ототожнюють житлове приміщення з родиною, і, виходячи з цього, будують усі розрахунки українського населення. Спростувати цю концепцію намагалась І. Ворончук, яка стверджує, що не слід ототожнювати одне житлове приміщення з родиною, адже в багатьох будинках проживало по кілька сімей [8, с. 177-178]. Підтвердження цього припущення знаходимо і в інвентарі 1615 р. У Шульжині на 136 димів, нараховувалось 15 підсусідків, або одна додаткова родина на кожен 9 будинок [16, с. 99-102]. У Кузьміні на 72 дими припадало 26 підсусідків, тобто одна додаткова родина на кожні 2,8 дими (на дим 1,35 родини) [16, с. 151-152]. У Красиліві на 160 міщанських димів налічувався 31 підсусідок, або додаткова родина на кожний 5 дим (1,2 родини на дим) [16, с. 187-188]. У Костянтинові у 63 випадках фіксується 2 дорослих чоловіки разом (Ясько з Янком, Грицько з Уласком, Семен з тестем) [16, с. 122-132], що може бути свідченням співжиття однієї великої родини чи різних сімей в одному будинку. Крім того, ревізори зафіксували 70 коморників, тобто міщан, котрі не мали власного помешкання, а мешкали у інших міщан, тобто на 409 міщанських будинків припадало додатково 133 родини [16, с. 122-132]. Звідси виходить, що на кожні 3 дими припадала додаткова родина, або на одне приміщення 1,3 родини. У Базалії на 475 димів налічувалось 148 коморників, що становить одну додаткову родину на кожен 3 дим, або на одне приміщення 1,32 родини [16, с. 206-215].

Нічим не відрізнялась ситуація і в сільських поселеннях, а тому такі категорії, як підсусідки присутні майже у кожному селі. Як вже згадувалося вище, на кожних 2,5 дими родин припадала одна підсусідська родина.

Значно зростає інформативність джерела при використанні інших споріднених джерел. Зокрема, використовуючи свідчення інвентаря про чисельності житлових будинків – «димів», а також відомості поборових реєстрів 1570-1583 рр. та матеріали подимної тарифи 1629 р., ми можемо прослідкувати коливання числа «димів», а отже дослідити динаміку зміни населення згаданих вище міст протягом 1570-1629 рр. [5, с. 114-140; 18, с. 3-158].

*Таблиця 1.
Чисельність міських «димів» за даними поборових реєстрів 1570-1583 рр.,
інвентаря 1615р. та подимного тарифу 1629 р.*

№	Назва міста	Число міських димів на:				
		1570	1577	1583	1615	1629
1	Константинів	324	378	413	559	561
2	Шульжин		72	105	136	168
3	Красилів		64	130	282	280
4	Кузьмин	456		15	100	125
5	Базалія				475	433

Отже, інвентар «подільських» володінь Януша Острозького дає можливість на онові досить репрезентативної інформації скласти статистику та визначити не тільки кількість населення, але й його соціальну та національну структуру. На основі співставлення джерел можемо простежити динаміку зміни населення та темпи залюднення краю. Віддача інвентаря значно зростає при залученні до дослідження близьких у видовому відношенні джерел як державного, так і приватного походження. Високий ступінь інформативності даного документу робить його надзвичайно цінним для історико-демографічних досліджень.

Джерела та література:

1. Атаманенко В.Б. Південноволинські маєтності Януша Острозького першої чверті XVII ст. / В.Б. Атаманенко // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С.13-25.

2. Атаманенко В.Б. Характеристика та шляхи підвищення інформативності волинських інвентарів другої половини XVI ст. / В.Б. Атаманенко // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 42-52.
3. Байдич О.В. Кузьмин. Літопис історії / О. В. Байдич, Я. К. Гринюк. – Хмельницький: Міська друкарня, 2001. – 640 с.
4. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. И. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 182 с.
5. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. Баранович. – К.: [б. в.], 1931. – 157 с.
6. Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєностей князя Януша Острозького від 1614 – 1615 рр. / В. Берковський // Матеріали 7-9 науково-кращезнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». – Острог, 2000. – С. 17-18.
7. Владимирский-Буданов М. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. / М. Владимирский-Буданов. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1882. – 59 с.
8. Ворончук І. До питання методології та методик обрахунку міської людності України XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волині) / І. Ворончук // Матеріали V конгресу міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наук. статей. – Чернівці, 2003. – С. 176-180.
9. Ворончук І.О. Селянський двір на Волині в другій половині XVI століття / І.О. Ворончук // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1995. – С. 342-347.
10. Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І.О. Ворончук. – К.: [б.в.], 2012. – 712 с.
11. Ефименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси / А. Ефименко // Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. 1. – С.370-412.
12. Кісь Я.П. Аграрні відносини у містах Руського і Белзького воєводств у XVI – XVII ст. / Я.П. Кісь // Питання соціально-економічної історії. – Львів, 1978. – Вип. 14. – С.90-95.
13. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 89 с.
14. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – М.: Синодальная типография, 1910. – 380 с.
15. Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України у Львові. Відділ рукописів, ф. 91, од. зб. 39 / I-1, арк. 2-106.
16. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / [Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог: НаУОА, 2009. – 270 с.
17. Рибачок І. Населення міст південно-східноволинських володінь князів Острозьких у першій третині XVII ст. / І. Рибачок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 36-47.
18. Źródła dziejowe. – Warszawa: Drukarnia W. Ratyńskiego, 1889. – Т. XIX. – 307 s.